

Tünzalə İnqilab qız İsmayılova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
magistrant
ismayilova_tunzale96@mail.ru

ÇAXOL ABİDƏLƏRİNİN SÖZ VARLIĞI

Açar sözlər: Qədim abidələr, Yenisey abidələri, Çaxol abidələri, sözlər, leksikologiya

The existence of words in Chakhol monuments

Summary

Chakhol monuments are included in the Yenisei monuments. The name of the monument is associated with the name of the river of the same name, which flows into the Yenisei River. The number of Chakhol monuments is 11. The monument contains Turkish and borrowed lyrics. Words of Turkish origin predominate in the monument. Since the monument does not reflect historical events, it has been studied by more linguists.

Key words: *The old Inscriptions, Yenisei Inscriptions, Chakhol monuments, words, lexicology*

Giriş

Avropa tədqiqatçılarının ekspedisiyaları zamanı aşkarlanan "runik" hərflərlə yazılmış qədim türk abidələrinin müəyyən hissəsi Yenisey abidələri adlanır. Yenisey abidələri Cənubi Sibirdə bugünkü Tuva və Xakasiya respublikaları ərazisində yerləşən Yuxarı Yenisey vadisində, bu çaya tökülən Tes, Uybat, Abakan, Kemçik, Çaxol, Uyuk və s. kimi çayların yaxınlığında tapılan Göytürk əlifbalı abidələrdən ibarətdir. Bu abidələrdən ilk bəhs edən rəssam Nikolay Miliesko, daha sonra F.İ.Stralenberq və D.Messersmidt olmuşdur. 1720-ci ildə D.Messersmidt tərəfindən Yenisey abidələrindən olan III Uybat abidəsi tapıldığı halda, 1889-cu ildə N.Yadrintsevin tapdığı Kül Tigin və Bilgə Xaqan abidələrinə qədər Yenisey abidələrinin əlifbası və kimlərə məxsus olması haqqında məlumat az idi. Yenisey abidələri bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdi. Belə ki, abidələrin tədqiqi ilə rus, ingilis, alman, fin, türk və s. tədqiqatçılar (V.V.Radlov (1895), S.Y.Malov (1952), İ.A.Batmanov (1959-1962), D.D.Vasilyev (1983), İ.V.Kormuşin (1997-2008), N.Orxon, T.Tekin, G.Klauson, L.Bazin, M.Erdal və başqaları) məşğul olmuşdur.

Yenisey abidələri Göytürk yazısı abidələrinin tədqiqində əsas başlanğıc rolunu oynayır. Bir çox tədqiqatçı Orxon abidələrinə nəzərən Yenisey abidələrinin daha qədim tarixə malik olduğunu hesab edirlər. Yenisey abidələrinin əksərinin bir neçə sətirdən ibarət olması, mətn etibarilə qısalığı bu abidələrin oxumasında, araşdırılmasında və dilçilik baxımından şərh edilməsində çətinliklər yaratmışdır. Abidələrdə qarşılaşdığımız problemlərdən biri də sözlərin, damğaların deformasiyaya məruz qalaraq silinməsidir. Bu da öz növbəsində abidələrin söz varlığına təsir etmiş və mətnin tam başa düşülməsində çətinlik yaratmışdır. Eyni zamanda, bu deformasiyalar abidələrin araşdırmaçıları arasında sözlərin müxtəlif cür oxunmasına səbəb olmuşdur. Digər bir mübahisəli məqam isə abidələrin sayı ilə bağlıdır. E.Aydın (2011: 5) Yenisey abidələrinin bugünkü sayının 250-yə qədər olduğunu qeyd etmişdir. İ.Kormuşin (2017: 9) isə Yenisey abidələrinin sayının 150- dan çox olduğunu bildirmişdir. Ə.Rəcəbli (2006: 50) isə abidələrin sayının 120-yə çatdığını bildirmişdir. Ancaq Yenisey abidələrinin sayları haqqında dəqiq bir məlumat yoxdur.

Yenisey abidələrinin kimlərə məxsus olması ilə bağlı fikir ayrılıqları vardır. Tədqiqatçılardan bəziləri abidələrin qırğızlar tərəfindən yaradıldığını qeyd edir (Vəliyeva, 2014: 36). Bəzi araşdırmaçılar isə Yenisey abidələrinin az, çik və qırğız tayfalarına məxsus olduğunu qeyd edir. Bu tayfaların qədim dövrdə Yenisey çayı hövzəsində Sayan dağlarının ətrafında birgə yaşadıkları da elmə məlumdur. Ancaq qeyd etməliyik ki, Yenisey abidələrində bununla bağlı heç bir tarixi fakta rast gəlinmir.

Ulu-Kem çayına tökülən qollardan biri olan Çaxol çayının ətrafındakı tədqiqatlar nəticəsində tapılan müxtəlif ölçülü 11 abidədən ilkinə V.A.Öşurkov aşkarlanmışdır. Abidə 3 tərəfində Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış 5 sətirdən ibarətdir. Abidədə bu sətirlərdən əlavə kobud şəkildə çəkilmiş insan şəkli vardır. Abidəni ilk dəfə V.Radlov tədqiq etmişdir (Rəcəbov və b., 1993: 241). Çaxol abidələrinin tədqiq olunmasında J.R.Aspelinin (1888), Heykelin, V.Radlovun müstəsna rolu vardır. Hal-hazırda bu abidələr Yenisey abidələrinin çoxunun olduğu Tuva muzeyində saxlanılır.

Yenisey abidələrinin, o cümlədən Çaxol abidələri ölən insanın gördüyü işlərdən, ölüm səbəbindən, yurduna, həyata, ailəsinə olan sevgisindən bəhs edir. Bu baxımdan abidə türk dili tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Çaxol abidələrindən VI və VII Çaxol abidələrində yazının soldan sağa doğru yazılması istisna hal təşkil edir. Maraqlısı budur ki, bu abidələrdəki simmetrik olan hərflər öz formasını qoruduğu halda, digər asimmetrik hərflərin hamısı isə güzgüdəki əksiylə əvəz olunmuşdur (Kormuşin, 2017: 37).

Türkologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibini elmi əsaslar üzrə öyrənməkdən ibarətdir. Öldə olan yazılı abidələr üzərində aparılan müşahidələr aydın surətdə göstərir ki, indiki türk dillərinin lüğət tərkibi eramızdan çox əvvəl sabitləşmişdir. Belə ki, yazılı abidələrdə dövrünə görə ictimai və siyasi həyatın bütün sahələrini əhatə edən leksik vahidlərə rast gəlmək mümkündür (Şükürlü, 1993: 68).

Qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mənəvi dünyasını və zəngin dil tarixini əks etdirən möhtəşəm sənət nümunələridir. Türk dillərinin tarixi inkişaf istiqamətləri, fonetik, leksik və qrammatik kateqoriyaların yaranması və formalaşması bu yazılar əsasında müəyyən edilir (Xudiyev, 2015: 33).

Beynəlxalq araşdırmalarda abidələrin adlandırılmasında “E” qısaltmasından istifadə olunur. “E” qısaltmasından sonra abidənin sıra nömrəsi qeyd olunur. E13, E14, E15, E16, E17, E18, E19, E20, E21, E22, E23 sıra nömrəsi ilə adlandırılan Çaxol abidələrinin söz ehtiyatına, leksik tərkibinə görə diqqət cəlb edir.

Hər hansı bir dilin zənginliyi ilk növbədə onun lüğət tərkibinin zənginliyi ilə müəyyən edilir. Leksikologiya dilin söz varlığını, onun aktiv və passiv fondunu müxtəlif baxımdan öyrənir- sözlərin kökünü, mənəvi xüsusiyyətlərini, onların inkişaf tarixini, zənginləşmə yollarını, ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə dialektlərin və başqa dillərin qarşılıqlı əlaqəsini, fəal və qeyri-fəal söz qruplarını və s. tədqiq edir (Cəfərov, 2007: 11).

Əbülfəz Rəcəbli (2006: 202) qədim türk yazısı abidələri dilinin söz varlığını işlənmə dairəsinə görə belə qruplaşdırmışdır: 1. Antroponimlər; 2. Toponimlər; 3. Etnonimlər; 4. Rütbə və vəzifə adları; 5. Ümumişlək sözlər.

Söz varlığını baxımından incələdiyimiz Çaxol abidələrinin lüğət tərkibini mənşə etibarilə isə iki yerə bölmək olar: 1) türk sözləri; 2) alınma sözlər.

Çaxol abidələrinin lüğət tərkibinin əksəriyyətini türk mənşəli sözlər təşkil edir. Bu isə ilk öncə türk dillərinin o dövrdə bir-birindən tam şəkildə ayrılmasına bağlıdır.

Qədim türk mənşəli sözlərin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki, türk mənşəli sözlərdə:

1. Saitlərdə damaq ahəngi pozulmur,
2. Qoşa samitlər və uzun saitlər (at, ac kimi sözlər istisna) işlənmir,
3. Söz “l” samiti ilə başlamır. (Rəcəbli, 2006: 234).

Türk mənşəli sözlərə abidənin də dilində olduğu kimi, feillər, saylar, şəxs əvəzlilikləri və qohumluq bildirən sözlər daxildir.

Abidənin söz varlığına diqqət yetirdikdə alınma sözlərin türk mənşəli sözlərdən daha az olduğunu görürük. Alınma sözlərin əksəriyyətini isə qohumluq bildirən sözlər, şəxs adları, rütbə və vəzifə adları təşkil edir. Alınma sözlərin çoxu Çin mənşəli sözlərdir. Buna səbəb isə çinlilərlə təmasın daha çox olmasıdır.

Kunçuy- xanım, arvad; Çor- rütbə, ən yüksək hərbi rütbə; ÇİKŞİ- Şəxs adı; Tutuk- vali, mülki inzibati vəzifə.

Ümumiyyətlə, Çaxol abidələrinin söz varlığını aşağıdakı kimi təsnifat etmək olar:

- I. Hal və hərəkət bildirən sözlər,
- II. Ad bildirən sözlər,
- III. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər,
- IV. Miqdar və kəmiyyət bildirən sözlər (Qurbanov, 1964: 12).

Hərəkət bildirən sözlər: Abidənin dilində feillərə çox rast gəlinir. Ancaq bu feillərin çoxunu bökmedim

və adıldım kimi feillər təşkil edir.: bökmedim- doymadım, bardım- varmaq, getmək, kittim-

 getdim, adıldım- ayrıldım, öldüm- öldüm, tapdım- xidmət etdim.

Çaxol abidələrinin dilində ad bildirən sözlərə antroponimlər, qohumluq bildirən sözlər, məkan bildirən sözlər daxildir. Antroponimlərə *Elçi Çor Küç Bars*, *Yaruk Tigin*, *Bilge Çikşi*, *Buna Ciksin*, *Alp Urunu Tutuk*, *Külüğ Apa*, *Elçi Ög*, *Kutluğ Çikşi* kimi şəxs adları daxildir.

Qohumluq bildirən sözlərə: *kunçuy-* xanım, arvad; *kadın-* qadın; *kişi-* qadın, arvad; *yurç-* qayın, kadaş- dost, silahdaş; *uya-* qardaş, qohum; *içi-* kiçik qardaş, qohum; *kan-* hökmdar, ata; *ur-* oğul-, *kız-* qız kimi sözlər daxildir.

Məkan bildirən sözlərə: *kuy-* saray, yurd, *el-* el- oba, *yış-* meşə sözləri aiddir.

Bunlardan başqa Çaxol abidələrinin söz varlığında *tenri-* tanrı, *müqəddəs varlıq, bodun-* xalq, *tayfa*, *yağı-* düşmən, *at-* ad, *emig-* dərman, *yaş-* təvəllüd, *bunq-* qəm, dərd, *kisi-* *kişi(adam), ben-* mən, *ərdəm-* ədəb kimi ad bildirən sözlərə də rast gəlinir.

Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə: *Edgü-* yaxşı, *bengü-* əbədi, *uyar-* qüdrətli, *kara-* qara, *kadır-* qəddar, *külüğ-* məşhur, *ər-* igid, *buna-* kədərli, *yalnus-* yalnız kimi sözlər daxildir.

Miqdar və kəmiyyət bildirən sözlər: *Elig-* əlli (50), *bir otuz-* iyirmi (21), *sekiz-* səkkiz (8), *üç elig-* qırx üç (43), *eki-* iki (2), *İki elig-* qırx iki (42), *tört-* dörd, *kırk-* qırx (40), *tokuz kırk-* otuz doqquz (39) kimi saylar aiddir. Abidədə işlənən saylar isə qismən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq (quruluşca sadə saylar) dilimizdə xalis türk mənşəli sözlərə aiddir.

Çaxol abidələrinin söz varlığını təşkil edən sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində və dialektində, o cümlədən, digər türk dillərində işlənir: *yaş*, *kişi*, *oğul-oğlan*, *kız*, *elçi*, *er*, *tapmaq*, *ben-mən*, *siz*, *kara*, *ini*, *əlig* və s. kimi sözlər. Abidədə rast gəldiyimiz “*yaş*” sözü müasir Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində olduğu kimi təvəllüd mənasını verir. Özbək, türkmən kimi dillərdə *yaş* sözü abidədə ifadə etdiyi mənadan fərqli mənada, yəni “*gənc*” mənasında istifadə olunur.

Abidənin dilində rast gəldiyimiz şəxs əvəzlilikləri (*ben*, *siz*) türk dillərində istər eyni formada, istərsə də fonetik dəyişməyə məruz qalaraq aktiv şəkildə işlənir (Tanrıverdi, 2017: 33). Türkiyə və qaqaüz türkcəsində *ben/bən*, Azərbaycan, şor və uyğur dillərində *mən/men*, basqırd və yakut dillərində isə *min* formasında mövcuddur.

“*Kişi*” sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində “*oğlan, kişi*” mənasında işlənir. Ancaq Türkiyə türkcəsində bu söz “*nəfər*” mənasında işlədilir. VI Çaxol abidəsində rast gəldiyimiz bu sözü “*arvad*” kimi tərcümə edirik.

X Çaxol abidəsində “*kız oğlum*” ifadəsinin əsas tərəfi olan “*oğul*” sözü türk dillərində müəyyən fonetik dəyişmələrə (oqul, ool) baxmayaraq işlənən ən işlək sözlərdən biridir və “*oğlan*” mənasındadır. Ancaq abidədə bu söz qız mənasında işlənir: *kız oğluma*, yəni *qızıma*.

“*Əllig/ əllix*” sözü isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində hələ də öz varlığını qoruyub saxlayır. Nümunələr: 1. “*Ocaqdan isti qabı götürmək üçün parça, əsgü*” - Əlligi mə: qazanı götürüm (İmişli); 2. “*təndirdən isti çörəyi çıxartmaq üçün qolçaq*” - Əllig çörək yapanda lazım olur (Salyan); 3. “*təkbarmaqlı əlcək*” (Bərdə, Borçalı, Qazax, Gədəbəy, Laçın) - Əlliyn dörd barmağı bir olur, baş barmağı ayrı olur (Bərdə); -Əllix` yunnan toxunar (Borçalı); - Əllix` siz qışda əzməy olarmı, ə: arvad? (Gədəbəy); 4. “*misdən hazırlanmış qulplu suqabı*” — Əlliqdə su gətir mənə (Sabirabad) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 159).

“*İni*” sözünə isə Azərbaycan dilinin Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən dialektlərində rast gəlirik. Nümunə: *Zəhranın inisinin toyunda Bakidən gəlmişdi oxıyan (Şəki); Qelin di:ki, menin inisi size qelipbi? (Qax)* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 234).

Abidədə rast gəldiyimiz “*ər*” sözü Azərbaycan dilində “*həyat yoldaşı*”, eləcə də “*igid*” mənasında işlənir. Nümunə: *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir*. Ər sözündən yaranmış “*ərdəm*” sözü isə dilimizin dialekt sistemində mühafizə olunur. İmişli, Naxçıvan dialektində “*hünər, bacarıq*” mənasında işlənir: *İş ərdəm issəyir* (İmişli). Qax dialektində isə *boy-buxun*, *görmək* mənasında işlənir: *Habı boyu batmış, malca ərdəminnən heş utanmıvıf* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 163).

Nəticə

Yenisey abidələrindən olan Çaxol abidələrinin lüğət tərkibi onu söyləməyə əsas verir ki, Göytürk yazıları başqa dillərin təsirinə az məruz qalmışdır. Abidənin dilində az sayda Çin, Tibet sözlərinə rast gəlmək olur. Çaxol abidələrinin leksik qatının tədqiqi göstərdi ki, sözlərdən bəziləri hal-hazırda müasir Azərbaycan türkcəsinin işlək lüğət fonduna daxildir. Sözlərdən bəzilərinə isə dilimizin dialekt və şivələrində müşahidə edirik. Türk dilinə, mədəniyyətinə, tarixinə, mənşəyinə dair faktların aydınlaşması baxımından yazılı abidələrin araşdırılması çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələrini qədim türk əlifbasının incələnməsi, türk yazı sisteminin, dil quruluşu, o cümlədən söz varlığının aşkarlanması üçün zəngin sənət nümunələri hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Erhan Aydın, Yenisey yazıtlarında keçən unvanlar və unvan niteleyicileri, 2011, 26s.
2. Kormuşin, İgor Valentinoviç. Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: metinler ve incelemeler. Ruscadan Türccəyə tərcümə edən Rysbek Alimov. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017. 344 s.
3. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.
4. Vəliyeva Q. Qədim türk dili (dərs vəsaiti). Bakı, 2014, 118 s.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı. Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili: Dərslik. Bakı, Maarif, 1993, 336 s.
7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrin dili. Bakı, "Elm və təhsil" 2015, 596 s.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili . II hissə. Leksika. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 192 s.
9. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1964, 34 s.
10. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. "Elm və təhsil", Bakı, 2017, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşri, 538 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.

Rəyçi: dos. Q.Quliyeva

Göndərilib: 04.02.2021

Qəbul edilib: 07.02.2021